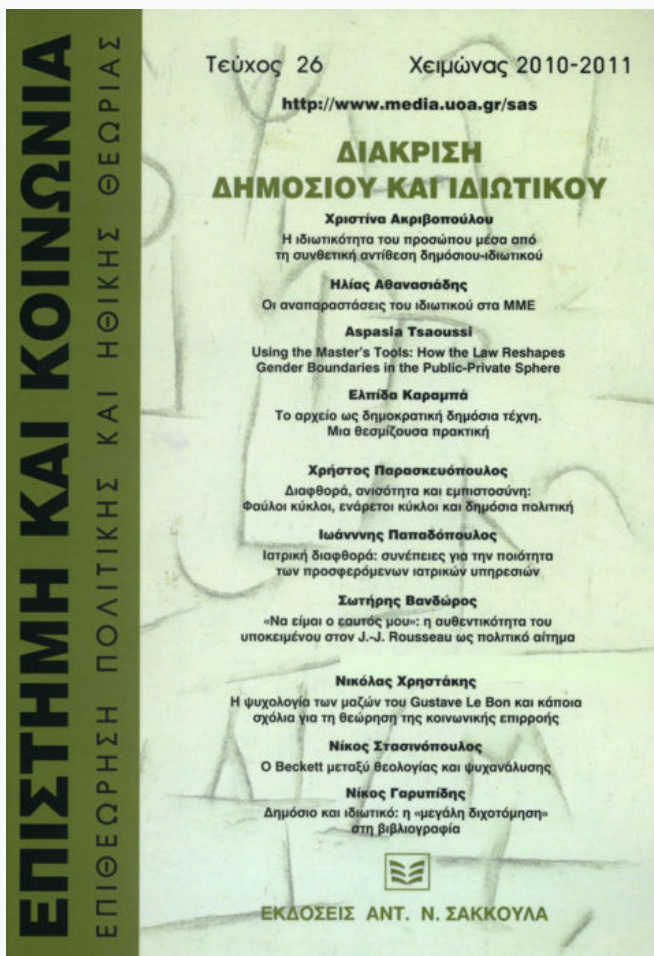

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 26 (2010)

Διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού

Η ψυχολογία των μαζών του Gustave Le Bon και
 κάποια σχόλια για τη θεώρηση της κοινωνικής
 επιρροής

Νικόλας Χρηστάκης

doi: [10.12681/sas.835](https://doi.org/10.12681/sas.835)

Copyright © 2015, Νικόλας Χρηστάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χρηστάκης Ν. (2015). Η ψυχολογία των μαζών του Gustave Le Bon και κάποια σχόλια για τη θεώρηση της κοινωνικής επιρροής. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 26, 165-182. <https://doi.org/10.12681/sas.835>

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

Η *Ψυχολογία των μαζών* του Gustave Le Bon και κάποια σχόλια για τη θεώρηση της κοινωνικής επιρροής

Νικόλας Χρηστάκης*

Η *Ψυχολογία των μαζών* του Gustave Le Bon θεωρείται πλέον σήμερα κλασικό σύγγραμμα κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας. Δημοσιεύτηκε το 1895, είχε τεράστια απήχηση τόσο στο ευρύ κοινό όσο και σε κάθε απόχρωση πολιτικούς ηγέτες οι οποίοι ενοστερνίστηκαν και εφάρμοσαν με περίσσεια φανατισμού τις ιδέες του και τους αφορισμούς του, ενώ αποτέλεσε αντικείμενο λατρείας αλλά και εντονότατων κριτικών σε ιδεολογικό και επιστημονικό επίπεδο. Στο κείμενο που ακολουθεί ο συγγραφέας και το βιβλίο παρουσιάζονται και τοποθετούνται στο ιστορικό, πολιτικό, ιδεολογικό και επιστημονικό τους πλαίσιο. Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο πώς η ανάγνωση της *Ψυχολογίας των μαζών* αναδεικνύει μια ανορθολογική και οιονεί 'υπνωτική' προσέγγιση της διεργασίας της κοινωνικής επιρροής, προσέγγιση η οποία μπορεί επισήμως να φέρεται ως ξεπερασμένη και 'απαράδεκτη', δεν παύει όμως να μας προβληματίζει και να μας 'σαγηνεύει'...

Ο Gustave Le Bon, στρατιωτικός ιατρός που εξελίχτηκε σε ανθρωπολόγο και έγινε ο πρώτος ίσως ψυχοκοινωνιολόγος, είναι ιδιαίτερα γνωστός για την *Ψυχολογία των μαζών*. Το βιβλίο αυτό διαβάστηκε πολύ από το ευρύτερο κοινό, επηρέασε δραματικά την εξέλιξη της κοινωνικής ψυχολογίας, εντυπωσίασε τον Einstein και συζητήθηκε σε βάθος και με πάθος από τον Freud, ενέπνευσε μια ολόκληρη σχολή αναλύσεων πολιτικών, επικοινωνιακών και προπαγανδιστικών καταστάσεων, 'σχολιάστηκε', 'εφαρμόστηκε' και 'αντιγράφηκε' από σημαντικά πρόσωπα κάθε είδους, εύρους και ποιότητας (από τον Mussolini και τον Hitler ως τον Roosevelt, τον Poincaré, τον Clémenceau και τον De Gaulle, περνώντας από τον

*Αναπληρωτής καθηγητής Κοινωνικής Ψυχολογίας, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Ε.Κ.Π.Α. <nicolchri@media.uoa.gr> Ο συγγραφέας ευχαριστεί την Αλ. Αναλυτή για τη βοήθειά της στη σύνταξη και την επεξεργασία του κειμένου.

Gramsci και τον Bergson)... εν ολίγοις σημάδεψε ανεξίτηλα τόσο την (κοινωνική και μη) ψυχολογία όσο και την πολιτική μας σκέψη και πρακτική.

Πρόκειται για συγγραφέα που ξέρεi να σαγηνεύει τον αναγνώστη, που του προτείνει ένα (εκ πρώτης όψεως, τουλάχιστον) πλήρες, συνεκτικό και εύληπτο θεωρητικό μοντέλο, που τον βοηθά να ‘καταλάβει’ τι συμβαίνει στον κόσμο και ταυτόχρονα να θεωρήσει εαυτόν ‘υπεράνω’. Τουτό μέσα από ένα ιδιαίζον μείγμα ιδιοφυίας και αφέλειας, συντηρητισμού και αντικομφορμισμού, συνθετικής πολυμάθειας και ευρύτητας πνεύματος και, ταυτόχρονα, ωμής έκφρασης των πλέον χονδροειδών προκαταλήψεων. Ο κοινοβουλευτισμός, η δημοκρατία, ο ατομικισμός, η πρόοδος, η λογική είναι ιδέες που δεν του αντιστέκονται, ενώ επικαλείται, για να ερμηνεύσει τον κόσμο και την πολιτική, έννοιες όπως η φυλή, η νοητική μετάδοση, το συλλογικό ασυνείδητο, το χάρισμα και η παραφροσύνη του γένη – δεν είναι λίγοι εξάλλου όσοι δεν διστάζουν να πουν ότι ο ολοκληρωτισμός του 20ού αιώνα τού οφείλει πολλά.

Αστός και επαρχιώτης, ο Le Bon γεννήθηκε το 1841 σε μια Γαλλία όπου αντιπαλεύουν Επανάσταση και Παλινόρθωση, όπου ανθούν η πρόοδος, η βιομηχανική επανάσταση, η επιστήμη και η τεχνική (με τις αντιφάσεις τους), όπου ‘συζητούνται’ η δημοκρατία και ο σοσιαλισμός, όπου έρπουν και ορθώνονται ‘ανησυχητικά’ λαϊκά κινήματα, όπου εκρήγνυνται πόλεμοι και εμφύλιοι σπαραγμοί, όπου βασιλεύουν η κοινωνική και η πολιτική αστάθεια. Ο κόσμος του είναι το πρωτογενές μάγμα που έχει ήδη αρχίσει να σχηματίζει την κοινωνία όπως την ξέρουμε σήμερα: αστυφιλία, διαίρεση της εργασίας, έθνη-κράτη, δικαίωμα ψήφου, κεντρική εξουσία, δίκτυα συγκοινωνιών και επικοινωνιών, ‘κοινή γνώμη’, κοινωνικές σχέσεις που αρχίζουν να ‘χαλαρώνουν’, άτομα απομονωμένα και ‘αλλοτριωμένα’ που βρίσκουν τον συνδετικό ιστό τους στις μαζικές επικοινωνίες...

Σπουδάζει ιατρική αλλά την εγκαταλείπει και επιδίδεται σε διάφορες πειραματικές μελέτες αφιερωμένες στον καπνό και το κάπνισμα, στην ασφυξία, στους νόμους των μεταβολών του κρανιακού όγκου, στις συσκευές αποτόπωσης της εικόνας και του ήχου, στις αρχές της σύγχρονης υπασίας, στην εξέλιξη της ύλης και των δυνάμεων κ.ά. τις οποίες δημοσιεύει μεταξύ 1860 και 1880. Γράφει επίσης ταξιδιωτικά βιβλία (για τα όρη Τάτρα και το Νεπάλ), καθώς και έρευνες αναφορικά με μακρινούς, ‘εξωτικούς’, πολιτισμούς (ανατολικούς, αραβικούς, ινδικούς), κάτι που θα τον οδηγήσει στην ψυχολογία των λαών.¹ Δημοσιεύει το 1881 το *Ο άνθρωπος και οι κοινωνίες*,² σύγγραμμα που συνιστά σημαντική στροφή στο έργο και τη σκέψη του, καθώς θέτει τα θεμέλια για ένα είδος κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας την οποία ονομάζει ‘επιστήμη του ανθρώπου’: αυτή περιλαμβάνει μια θεωρία του ανορθολογικού (μέσω της εξερεύνησης μύθων, θρύλων

και παραμυθιών) και θεμελιώνει την υιοθέτηση της ψυχοκοινωνιολογικής οπτικής και προσέγγισης, οι οποίες αναπτύσσονται περαιτέρω στα *Ψυχολογικοί νόμοι της εξέλιξης των λαών* (1894), *Ψυχολογία των μαζών* (1895/2010) και *Πολιτική ψυχολογία* (1910).

Το άτομο του Διαφωτισμού είναι ορθολογικό και ανθίσταται στις υπόγειες και σκοτεινές (θρησκευτικές κυρίως) δυνάμεις που το ωθούν να δρα παράλογα και 'συναισθηματικά'. Η χειραφέτησή του αυτή συμπαρασύρει και την ιδέα της απελευθέρωσής του από τον φεουδάρχη.³ Όμως είναι και η εποχή που γεννάται το εθνικό αίσθημα στη θρασυματοποιημένη Γερμανία, όπου γαλλοτραφείς πρίγκιπες συγκρούονται με έναν πληθυσμό που μιλάει κυρίως γερμανικές διαλέκτους. Τροφοδοτημένος από ιδεαλισμό και μεταφυσική, ο ρομαντισμός επιζητά την ανασύνδεση με ένα ιδανικό παρελθόν, με έθιμα και παραδόσεις αμιγώς γερμανόφωνες και γερμανικές. Ο κοινοτικός δεσμός υλοποιείται στον *λαό* [Volk], ομάδα ατόμων που ανήκουν στην ίδια φυλή, μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν την ίδια κουλτούρα και τις ίδιες συλλογικές στάσεις. Ο λαός άγεται από το *πνεύμα του λαού* [Volkgeist] που διαφαίνεται επίσης στους νόμους του, στην τέχνη που έχει δημιουργήσει, στη φιλοσοφία του, στη θρησκεία του, στα ήθη του. Τα άτομα, από την άλλη, δεν γεννώνται με έτοιμες κατηγορίες σκέψης, αλλά διαμορφώνονται από το (φυσικό και συμβολικό) περιβάλλον, ενώ υπάρχουν δυνάμεις (που μπορούν να μελετηθούν με μαθηματικά μοντέλα) οι οποίες μάχονται στο πλαίσιο του σχηματισμού των ενδοψυχικών και διατομικών (συλλογικών) 'αναπαραστάσεων' (Herbart). Καταλήγουμε στην ιδέα ότι πρέπει να μελετήσουμε (εμπειρικά και συστηματικά) και να κατανοήσουμε τη σχέση των ατόμων με το περιβάλλον τους, καθώς και τον σχηματισμό των νοητικών κοινοτήτων που είναι οι λαοί, κοινωνικές οντότητες οι ιδιότητες των οποίων δεν ανάγονται στις ιδιότητες των ατόμων που τους αποτελούν. Τίθενται λοιπόν τα θεμέλια για μία αμιγώς ψυχοκοινωνιολογική προοπτική. Οι μέθοδοι τέτοιας μελέτης πρέπει να είναι προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες αυτού του αντικειμένου –για τον Wundt, επί παραδείγματι, η ατομική ψυχολογία διερευνάται διά της ενδοσκόπησης, ενώ οι (κοινωνικά καθοριζόμενες) σκέψη και γλώσσα, που συγκροτούν την ψυχολογία του λαού, πρέπει να διερευνηθούν με μεθόδους όπως αυτές που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί, δηλαδή την παρατήρηση των συλλογικών νοητικών προϊόντων που ουδεμία σχέση έχουν με την ατομική νοητική παραγωγή.

Ο Le Bon ακολουθεί άλλο δρόμο για την κατανόηση (και την κριτική) του κοινοτικού δεσμού για λόγους οι οποίοι, όπως αρχίσαμε να αναφέρουμε παραπάνω, είναι 'ιστορικοί' (η απορία μπροστά στις ριζικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αναταράξεις και εκρήξεις, μπροστά στον ρόλο των ανομικών ή/και ανεξέλεγκτων μαζών), αλλά και μεθοδολογικοί (οι προτάσεις των ψυχολόγων του

λαού δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, εξάλλου το ‘κοινωνικό’ στην ψυχολογία σύντομα καλύφτηκε και επικαλύφθηκε από την αμερικανικής προέλευσης πειραματική κοινωνική ψυχολογία, πολύ πιο κοντά στην τότε γενική πειραματική ψυχολογία –ατομική– απ’ ό,τι στην κοινωνιολογία). Ο δρόμος αυτός είναι επιφυλακτικός ως προς την πορεία της προόδου (σε αμιγώς κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο), γι’ αυτό και σήμερα σαφώς θεωρείται συντηρητικός και, βέβαια, είναι απαισιόδοξος, σε αντίθεση με ό,τι είχαν εγκαταστήσει στην Γαλλία (και στην Ευρώπη), ως προς την ανθρώπινη φύση, φιλόσοφοι όπως ο Rousseau, ο Comte και, σε κάποιον βαθμό, ο Fourier: ο καλός άγριος μπορεί να γίνει υπερβολικά βίαιος και απειλητικός.

Η οπτική του Le Bon (όπως εξάλλου και αυτή του σύγχρονου του ‘ψυχολόγου των μαζών’ Henri Fournial) είναι ιατρο-ψυχοπαθολογικής έμπνευσης. Μια παράθεση εδώ είναι επιβεβλημένη: το 1891, τέσσερα χρόνια πριν από τη δημοσίευση του *Ψυχολογία των μαζών*, ο ιταλός εγκληματολόγος Scipio Sighele δημοσιεύει στο *Archivio de Psichiatria* (επιθεώρηση που διευθύνει ο Lombroso) δύο σημαντικά άρθρα αναφορικά με τα εγκληματικά πλήθη, άρθρα τα οποία λίγο αργότερα θα συνενωθούν και θα κυκλοφορήσουν σε βιβλίο με τον τίτλο *La Folla Delinquente*. Θεωρείται βέβαιο ότι ο Le Bon διάβασε τη γαλλική μετάφραση αυτού του βιβλίου (που εν τω μεταξύ είχε γίνει ευρύτατα γνωστό), ενώ, όπως κι αν έχει, ο Sighele τον κατηγορήσε ανοιχτά για αντιγραφή. Η ταύτιση της μάζας με την εγκληματικότητα, είτε θεωρώντας ότι η μάζα αποτελείται ως επί το πλείστον από εγκληματικά άτομα ή/και παράφρονες (άποψη διόλου αθώα πολιτικά), είτε θεωρώντας ότι η μαζική κατάσταση απελευθερώνει ό,τι εγκληματικό κρύβει κάθε άνθρωπος μέσα του (στο ‘ασυνείδητό’ του), αποτελούσε ιδιαίτερα διαδεδομένη προσέγγιση τότε.⁴ Τέλος, με το θέμα είχε ασχοληθεί και ο Hippolyte Taine, στη (μνημειώδη εξάτομη)⁵ προσπάθειά του να περιγράψει τη σύγχρονη Γαλλία: ο λαός αποτελείται από ανθρώπους αμόρφωτους, με ‘παιδικό’ και ‘πρωτόγονο’ εγκέφαλο, η φαντασία των οποίων τρέφεται με θρύλους (όπως ότι οι βασιλείς είναι βρικόλακες και τρέφονται με αίμα) και οι οποίοι, στη μαζική κατάσταση, απελευθερώνουν τις βίαιες και ανορθολογικές δυνάμεις που κυριαρχούν στο ασυνείδητό τους (στοιχεία ε-πιδιόρθωση στους μέθυσους και τους εγκληματίες, αλλά και στις γυναίκες και τα παιδιά). Εάν τέτοια πλήθη εξεγερθούν εναντίον των φυσικών τους ηγετών και τους αποκαθλώσουν τότε, ακέφαλα, χειραγωγούνται ακόμα πιο εύκολα από τους τυχοδιώκτες και εγκληματίες οι οποίοι τα οδηγούν αναπόδραστα στην αθλιότητα και την καταστροφή. Καθώς δεν υπάρχει ισοτιμία και σε μία κοινωνία υπερέχουν αριθμητικά οι κατώτεροι (γι’ αυτό εξάλλου και το δικαίωμα ψήφου δεν πρέπει να είναι καθολικό), οι βασιλείς και οι ελίτ έχουν τη μέγιστη ευθύνη να εκπαιδεύουν, να καθοδηγούν και να ελέγχουν τον λαό, έτσι ώστε να αποφεύγονται οι επαναστάσεις.

Βρίσκουμε κάποια από τα προηγούμενα στοιχεία στη *θεωρία της εξέλιξης και της διάλυσης* η οποία είχε προταθεί από τον (φιλό του Le Bon και θεμελιωτή της γαλλικής επιστημονικής ψυχολογίας) Théodule Ribot και τους μαθητές του και είχε συζητηθεί πολύ την εποχή εκείνη. Σύμφωνα με αυτή, ο σύγχρονος πολιτισμένος άνθρωπος αποτελεί το προϊόν μιας μακρόχρονης εξέλιξης που τον οδήγησε στη μεγάλη ανάπτυξη των ανώτερων νοητικών λειτουργιών (λογική σκέψη, έλεγχος επί της συνείδησης...), και τούτο σε αντίθεση με τις γυναίκες και τα παιδιά που, όπως οι πρωτόγονοι, κυριαρχούνται από τα ασυνείδητα συγκινησιακά αντανακλαστικά. Όμως, στη μαζική κατάσταση, οι ανώτερες αυτές νοητικές λειτουργίες οπισθοχωρούν υπέρ των πρωτόγονων και ανεξέλεγκτων, όπως συμβαίνει και στην κατάσταση της *ύπνωσης*. Και φτάνουμε έτσι στο δεύτερο μείζον επιστημονικό μοντέλο που ενέπνευσε τα μάλα τον Le Bon, αυτό της *υποβολής*.

Προς τα τέλη του 18ου αιώνα ο Franz Anton Mesmer επιχειρεί πράγματι να θεραπεύσει κάθε είδους παθήσεις (του νου, της φαντασίας και των νεύρων) οι οποίες προέρχονται, όπως προοβεί, από διαταραχές στην ισορροπία ενός ρευστού που σχετίζεται με την ίδια την αρχή της λειτουργίας του σύμπαντος, της 'ζωικής βαρύτητας' ή του 'ζωικού μαγνητισμού'. Ο αναγνώστης ας προσέξει εδώ ότι στη λέξη 'επιρροή' έχουμε την ιδέα μιας δύναμης που ρέει από τον έναν άνθρωπο στον άλλο (ή, βέβαια -γιατί όχι- από τον ένα στους πολλούς). Επιτυγχάνοντας την πλήρη αποδοχή του 'μαγνητιζόμενου', ο 'μαγνητιστής', υποβοηθούμενος από ειδικά εξαρτήματα που συγκεντρώνουν τα ρευστά, του προκαλεί θεραπευτικούς σπασμούς -ο Mesmer θεωρεί μάλιστα ότι οποιαδήποτε μετάφραση των βιωμάτων της ασθένειας σε λόγο δυσχεραίνει τον έλεγχο του σώματος (και άρα των ρευστών) και συνεπώς επιβραδύνει τη θεραπεία. Ενώ όμως σύντομα ο ορθός λόγος θριαμβεύει επίσημα και επιτροπή ειδικών ορισμένη από τον βασιλιά διαφεύδει κατηγορηματικά την ύπαρξη μαγνητικών ρευστών (παραλληλίζοντας τις σχετικές πεποιθήσεις και πρακτικές με τη δεισιδαιμονία και τη μαγεία),⁶ η ιδέα της υπνωτικής υποβολής διατηρείται. Σημαντικός είναι εδώ και ο ρόλος του ενδιαφέροντος για την υστερία, αυτή τη (σαγηνευτική) πάθηση που ταυτίστηκε με την επίδραση του σατανά στη γυναίκα, καθώς και με τα ρευστά της μήτρας που διαταράσσουν τον νου, πάθηση που *μεταδίδεται* μυστηριωδώς από τη μία γυναίκα στην άλλη (όλες εξ ορισμού ευφάνταστες). Ανάμεσα σε αυτούς που προσπαθούσαν με κάθε δυνατό μέσο να θεραπεύσουν τις νευροπάθειες ήταν και ο Charcot που βαθμιαία πείστηκε ότι η ροπή στην ύπνωση ήταν θεμελιώδες χαρακτηριστικό των υστερικών. Ο Bernheim, αντίθετα, ισχυριζόταν ότι η ύπνωση απλώς ενέτεινε μια πανανθρώπινη ροπή προς την υποβολή ('*υποβλητικότητα*') -που στις υστερικές είναι ιδιαίτερα οξυμένη) και ότι η λεκτική υποβολή, προερχόμενη από έναν νοητικό μηχανισμό (όπου δεν παρεμβαίνουν κάποιοι τύπου μαγνητικά ρευστά), πα-

ραπέμπει σε μια ψυχολογικού τύπου επιρροή. Όπως κι αν έχει, πρόκειται για δι-αμάχη που όρισε ένα πλαίσιο ιδεών με κεντρική αυτήν της (υπνωτικής ή μη) υ-ποβολής, πράξη μέσω της οποίας εισάγεται στον νου ενός προσώπου μια ιδέα (ή εντολή) η οποία μετατρέπεται σε αίσθηση, εικόνα, κίνηση και την οποία το πρό-σωπο δέχεται και εκτελεί.

Ας δούμε τώρα συνοπτικά σε τι συνίσταται η *Ψυχολογία των μαζών*. Το πρώτο μέρος του βιβλίου έχει τον τίτλο 'Η ψυχή των μαζών'. Ορίζει καταρχάς τη μάζα ως μία συσσώρευση ατόμων τα οποία, κάτω από την επίδραση κάποιων κινή-τρων, διαμορφώνουν ένα είδος, συλλογικής ψυχής. Από τη στιγμή που δημιουργούνται, όλες οι ψυχολογικές μάζες έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Θεμε-λιώδης μεταξύ αυτών είναι ο *ψυχολογικός νόμος της διανοητικής ενότητας των μα-ζών*, ο οποίος αναφέρεται στον προσανατολισμό των συναισθημάτων και των σκέψεων στην αυτή κατεύθυνση. Το άτομο, όταν βρίσκεται μέσα στη μάζα, δεν είναι το ίδιο με το μεμονωμένο άτομο και αυτό γιατί μέσα από τη 'μαζική' διαδι-κασία αναδύονται ασυνείδητα στοιχεία -κοινά στα άτομα της ίδιας φυλής- τα οποία συσσωρεύονται και γι' αυτό κυριαρχούν. Αυτό οφείλεται σε διάφορες αιτί-ες: ένα άτομο μέσα στο πλήθος καταλαμβάνεται από έντονα αισθήματα ισχύος και απεμπολεί μεγάλο μέρος των αναστολών του, καθώς μέσα στο πλήθος αισθά-νεται ανώνυμο και κατ' επέκταση 'ανεύθυνο'. Δεύτερη αιτία είναι η *διανοητική μεταδοτικότητα*, η οποία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της *ροπής στην υποβολή* (τρίτη αιτία). Το άτομο μέσα σε μία μάζα πέφτει σε κατάσταση που θυμίζει τη γητεία του υπνωτισμένου, καθώς η υποβολή διογκώνεται όσο γίνεται αμοιβαία ανάμεσα στα μέλη της μάζας. Μετατρέπεται σε άβουλο ενστικτώδες ον που μπορεί να οδηγηθεί σε μεγάλες εντάσεις, είτε για καλό είτε για κακό σκοπό, ανάλογα με τον τρόπο που κανείς υποβάλλει τη μάζα.

Καθώς η μάζα καθοδηγείται σχεδόν αποκλειστικά από το ασυνείδητο, στερεί-ται της ικανότητας να ελέγχει τις αντανακλαστικές απαντήσεις της, όπως θα έκα-νε το μεμονωμένο άτομο. Αυτό οδηγεί τις μάζες να αντιλαμβάνονται τις παρορ-μήσεις τους ως τόσο επιτακτικές, ώστε μπροστά τους να υποχωρεί ακόμα και αυτό το ένστικτο της επιβίωσης. Το γεγονός ότι οι παρορμήσεις αυτές μπορεί να είναι απόλυτα διαφορετικές, κάνει τις μάζες να εμφανίζονται εξαιρετικά ασταθείς, ι-κανές τόσο για την απόλυτη ωμότητα όσο και για την απόλυτη μεγαλοψυχία. Ε-κτός όμως από *παρορμητικές* και *ασταθείς*, οι μάζες είναι και *οξύθυμες*, αλλά με ση-μαντικές διακυμάνσεις στην ένταση, καθώς η παρέμβαση των θεμελιωδών χαρα-κτηριστικών κάθε φυλής (συνήθως κοινών σε μία μάζα που αποτελείται από ομό-φυλους) αποτελεί το έδαφος για την ανάπτυξη των συναισθημάτων. Η ροπή στην υποβολή είναι η υπεύθυνη για τον προσανατολισμό των συναισθημάτων προς μία κοινή κατεύθυνση, και μάλιστα προς την κατεύθυνση την οποία θα υποδείξει

η πρώτη υποβολή (ο πρώτος που θα υποβληθεί), καθώς η μάζα βρίσκεται μόνιμα σε κατάσταση *ετοιμότητας γειάτη προσδοκία*. Η πρώτη ιδέα της υποβολής γίνεται ο πυρήνας ενός είδους *αποκρυστάλλωσης* και μέσω της μετάδοσης θα επιβεβαιωθεί προς αυτή την κατεύθυνση. Η υπερβολική *εμπιστία* της μάζας την καθιστά επιρρεπή σε τεράστιες *παραμορφώσεις* γεγονότων, αισθημάτων και ατόμων, οι οποίες μάλιστα είναι ίδιες για όλα τα μέλη της μάζας λόγω της διανοητικής μεταδοτικότητας. Η μάζα πλανάται σταθερά, εφόσον στερείται κριτικού πνεύματος και ικανότητας για λογική σκέψη και γίνεται ανίκανη για παρατήρηση. Καθώς μία παραμόρφωση εξαπλώνεται, ισχυροποιείται και μέσω της επιδοκιμασίας αυξάνει τη δύναμή της. Έτσι η μάζα προφυλάσσεται από την αβεβαιότητα και την αμφιβολία.

Αν η μάζα είναι ικανή για τα χειρότερα των αισθημάτων, εμφανίζει συχνά σε έντονο βαθμό αισθήματα και συμπεριφορές όπως η αυταπάρηση, η αφοσίωση, η αφιλοκέρδεια, γι' αυτό και οι μάζες παρουσιάζουν συχνά υψηλή *ηθικότητα*. Η *υπερβολή των συναισθημάτων* μέσα στη μάζα και η *μονομέρειά* τους, την καθιστούν ικανή για ηρωισμούς στους οποίους ένα μεμονωμένο άτομο δεν θα επιδιόταν. Απορρίπτει ολοκληρωτικά ή αποδέχεται απόλυτα διάφορες ιδέες ή δοξασίες στις οποίες την υποβάλλουν και, με *αυταρχικότητα* και *μισαλλοδοξία*, δεν ανέχεται την αντίρρηση και τον σκεπτικισμό στους κόλπους της. Μολονότι είναι ικανή για συνταρακτικές εξεγέρσεις, είναι στην πραγματικότητα βαθιά *συντηρητική* και δουλοπρεπής ενώπιον της ισχυρής εξουσίας. Κυριαρχείται από το ασυνείδητο και γι' αυτό τείνει να επιστρέφει σε παλιές παραδόσεις και θεσμούς ακόμα κι αν έχει κάνει επαναστάσεις για να τους αλλάξει το όνομα (αλλά όχι την ουσία).

Ο Le Bon χωρίζει κατόπιν τις ιδέες που διέπουν τις κοινωνίες σε δύο μεγάλες ομάδες: αυτή των *θεμελιωδών ιδεών* που σπάνια ανανεώνονται και αλλάζουν δύσκολα και αυτή των *τυχαίων ιδεών* που έχουν προσωρινό χαρακτήρα και δημιουργούνται από επιδράσεις της στιγμής. Παρότι οι θεμελιώδεις ιδέες είναι αυτές πάνω στις οποίες στηρίζεται η κοινωνία, η μάζα υποβάλλεται κυρίως σε εφήμερες ιδέες, καθώς δεν έχει κριτική σκέψη και τείνει προς αυτό που είναι απλούστερο. Ακριβώς λόγω της ανικανότητάς της να διακρίνει, μπορούμε να συναντήσουμε μέσα σε μία μάζα τις πιο αντιφατικές ιδέες και, μάλιστα, χωρίς αυτή να έχει την παραμικρή επίγνωση των αντιφάσεών της. Μία ιδέα, για να υποβληθεί στη μάζα, πρέπει υποστεί μεγάλες μεταμορφώσεις, να απλουστευτεί και να μειωθεί. Και για να παραγάγει αυτή η ιδέα αποτελέσματα, θα πρέπει να εισχωρήσει στο ασυνείδητο και να μετατραπεί σε συναισθημα. Τότε αποκτά ακαταμάχητη ισχύ, μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικές συνέπειες και είναι δύσκολο να ξεριζωθεί απ' την ψυχή της μάζας. Οι *συλλογισμοί των μαζών* είναι απόλυτα συνειρμικοί, βασίζονται σε *αποπλανητικές εικόνες* που εντοπώνονται στη *φαντασία* τους και λόγω έλλειψης ορ-

θών συλλογισμών έχουν την τάση να μην διακρίνουν το πραγματικό από το φανταστικό, με αποτέλεσμα το πιο απίθανο να τις εντυπωσιάζει περισσότερο. Έτσι είναι επιρρεπείς σε *επιβεβλημένες κρίσεις*, όταν κάποιος ρήτορας καταφέρνει να κεντρίσει την παραστατική τους φαντασία με τις σωστές εικόνες, αυτές που δεν χρήζουν ερμηνειών και εξηγήσεων: ‘Όταν γνωρίζεις την τέχνη να εντυπωσιάζεις τη φαντασία των μαζών, σημαίνει ότι γνωρίζεις την τέχνη να τις κυβερνάς’ (Le Bon 1895/2010: 63).

Τα αισθήματα και οι πεποιθήσεις των μαζών παίρνουν πάντα τη μορφή ενός *θρησκευτικού αισθήματος*, καθώς δεν βιώνουν τα αισθήματα τους παρά με τις πιο βίαιες και ακραίες μορφές τους. Οι μάζες διέπονται από *μισαλλοδοξία* και περιβάλλουν με ένα είδος *μυστηριακής λατρείας* τον εκάστοτε αρχηγό τους. Ο φανατισμός με τον οποίο προστατεύουν τις πεποιθήσεις και τα είδωλά τους τις σπρώχνει να μη διστάζουν να θυσιάσουν ακόμα και τη ζωή τους. Οι μεγαλύτερες ταραχές μόνο μέσα από την ψυχή των μαζών είναι δυνατόν να υποκινηθούν· για τις μάζες κάποιος πρέπει να είναι θεός ή τίποτα.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας αναφέρεται στις απόψεις και τις πεποιθήσεις των μαζών. Αυτές διαμορφώνονται υπό την επήρεια δύο ειδών παραγόντων, τους έμμεσους και τους άμεσους. Οι έμμεσοι παράγοντες προλαίσιουν το έδαφος στο οποίο θα προστεθούν οι άμεσοι και θα δημιουργηθεί η – συχνά εκρηκτική– πραγμάτωση μίας ιδέας. Οι σημαντικότεροι έμμεσοι παράγοντες, οι οποίοι αποτελούν και τη βάση όλων των απόψεων και πεποιθήσεων, είναι *η φυλή, οι παραδόσεις, η εποχή, οι θεσμοί και η εκπαίδευση*:

- Η *φυλή* είναι το πιο σημαντικό στοιχείο γιατί καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο θα επηρεαστούν τα πλήθη ανάλογα με την προέλευσή τους· ποτέ μία ιδέα δεν μπορεί να περάσει και να ριζώσει από τη μία φυλή στην άλλη χωρίς να υποστεί βαθιές μεταμορφώσεις συμβατές με καθεμία από αυτές.
- Οι *παραδόσεις* αντιπροσωπεύουν το παρελθόν ενός λαού και δεν αλλάζουν παρά μόνο με αργές και σε βάθος χρόνου διαδικασίες. Και οι μάζες αποτελούν, στην πραγματικότητα, τους πιο φανατικούς φρουρούς των παραδόσεων, αφού οι εξεγέρσεις τους τις οδηγούν, εν τέλει, στη διαφύλαξη των παραδόσεων με διστακτικὰ ονόματα αλλά την ίδια ουσία. Ανάμεσα στη στάση και την αλλαγή των παραδόσεων, πρέπει να βρεθεί μία *ορθή ισορροπία* προκειμένου να διατηρηθεί ο πολιτισμός (αποτέλεσμα των παραδόσεων) αλλά παράλληλα να προαχθεί η πρόοδος (αποτέλεσμα της καινοτομίας).
- Ο *χρόνος* είναι αυτός που θα επιτρέψει σε κάποιες ιδέες να πραγματωθούν ενώ καταδικάζει άλλες σε λήθη. Κάθε ιδέα χρειάζεται χρόνο για να ριζώσει και να υποστεί επεξεργασία και μόνο όταν έρθει ο κατάλληλος καιρός θα

δώσει τα αποτελέσματά της.

- Οι *πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί* αντιπροσωπεύουν το προϊόν της φυλής. Ένας λαός δεν έχει τη δύναμη να αλλάξει την ουσία τους και να κατασκευάσει νέους θεσμούς (ούτε καν με βίαιους τρόπους). Η αλλαγή αυτή δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μέσα από τον χρόνο και την ανάγκη.
- Η *εκπαίδευση* μπορεί να καταστεί περισσότερο ολέθρια παρά ωφέλιμη αν κατευθυνθεί κατάλληλα, καθώς συχνά εμπνέει σε αυτούς που τη λαμβάνουν ιδέες κοινωνικής κινητικότητας και τους κάνει να απαξιώνουν την προέλευσή τους. Το αποτέλεσμα, κατά τον Le Bon, είναι να υπάρχουν πολλοί άνθρωποι με γνώσεις που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν, γεγονός που μπορεί να τους μετατρέψει πολύ εύκολα σε επαναστάτες. Μέσα από αυτό, έχει δημιουργηθεί ένας ολόκληρος στρατός από δυσαρεστημένα άτομα, υποβόλμιος σε οποιονδήποτε ψευδορήτορα είναι ικανός να του υποσχεθεί ουτοπίες.

Οι *άμεσοι παράγοντες* που δρουν πάνω στην ψυχή των μαζών μπορεί να είναι πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους:

- Οι *εικόνες* εντυπώνονται στον ψυχισμό της μάζας και την καθιστούν ικανή για ακραίες αντιδράσεις.
- Οι *λέξεις*, για να έχουν πραγματική ισχύ, πρέπει να ανακαλούν εικόνες ικανές να ταραξούν την ψυχή της, να ξυπνήσουν τις ασυνείδητες επιθυμίες της και να της δωρίσουν την ελπίδα της πραγμάτωσής. Η ασάφεια που τις περιβάλλει αυξάνει τη μυστηριώδη δύναμή τους και γεμίζει τη μάζα με σεβασμό και δέος. Καθώς οι λέξεις αλλάζουν νόημα και περιεχόμενο ανάλογα με την εποχή, ο εκάστοτε ηγέτης πρέπει να ξέρει να τις μεταχειρίζεται (και να τις αντικαθιστά ενίοτε), ώστε να οδηγούν συνειρμικά στις σωστές εικόνες, που θα κάνουν τη μάζα να αποδεχτεί ό,τι της ζητηθεί.
- Οι *ψευδαισθήσεις*, τις οποίες οι λαοί πάντα χρειάζονται και αρέσκονται να τρέφουν, είναι ένα ισχυρότατο μέσο στα χέρια του ρήτορα που θέλει να κατευθύνει μία μάζα. Η ανάπτυξη των λαών βασίζεται πάντα στην πλάνη και ποτέ στην αλήθεια: όποιος ελέγχει τις ψευδαισθήσεις μπορεί να γίνει κύριος της μάζας.
- Η *εμπειρία* είναι ο μόνος πραγματικά αποτελεσματικός τρόπος για να καταστραφούν οι πλάνες και οι αυταπάτες. Καθώς όμως η εμπειρία δεν είναι δυνατόν να μεταφερθεί ουσιαστικά από τη μία γενιά στην άλλη, είναι απαραίτητο οι εμπειρίες να επαναλαμβάνονται για να μπορέσουν να ασκήσουν επίδραση πάνω σε έναν λαό.
- Η *λογική* είναι αδύνατη να επηρεάσει πραγματικά μία μάζα, καθώς οι μάζες είναι ικανές μόνο για απλούς συλλογισμούς και δεν μπορούν να α-

ξιολογήσουν την ορθότητα της επιχειρηματολογίας. Ο ρήτορας που θέλει να τις εντοπισώσει απευθύνεται μόνο στα αισθήματά τους και ποτέ στη λογική τους. Παρόλα αυτά, συμπληρώνει ο Le Bon, χωρίς αυτή την απουσία λογικής από τις μάζες και την απόλυτη αφοσίωση στα αισθήματα, δεν θα είχαν υπάρξει τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του πολιτισμού και η κοινωνία θα είχε μείνει στάσιμη να επιχειρηματολογεί άσκοπα.

Καθώς οι μάζες είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς σε αυτόν που έχει ισχυρή εξουσία, βρίσκονται πάντα κάτω από την εξουσία ενός *καθοδηγητή*. Ο καθοδηγητής (που συχνά υπήρξε και ο ίδιος υπνωτισμένος από την ιδέα που πρεσβεύει) αποτελεί ένα είδος ‘πυρήνα’ γύρω από τον οποίο συνταυτίζονται οι απόψεις της μάζας. Για να τον ακολουθήσουν σταθερά και τυφλά, πρέπει να έχει ισχυρή πίστη, και οι μάζες –που στερούνται ίδιας βούλησης– υποκλίνονται στην υποβλητική του δύναμη και γοητεύονται από αυτήν.

Προκειμένου οι ιδέες του καθοδηγητή να εντοπωθούν και να ριζώσουν μέσα στον ψυχοσκόμο μιας μάζας θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν κάποια μέσα: η *διαβεβαίωση* (κατάφαση), πρέπει να στερείται τεκμηρίων και επιχειρημάτων, να είναι λακωνική και στερεή και, μαζί με την *επανάληψη*, εγκαθιστούν στο πνεύμα της μάζας αυτά που έχουν ήδη διαβεβαιωθεί και γίνονται αποδεκτά ως η μόνη αλήθεια, καθώς εντοπώνονται βαθιά στο ασυνείδητο και βιώνονται έτσι ως πραγματικότητα. Η *μετάδοση* είναι ο τρόπος μέσω του οποίου οι ιδέες και τα αισθήματα εξαπλώνονται μέσα στις μάζες και η δύναμή της είναι ισχυρότατη. Η *μίμηση* δεν είναι παρά ένα προϊόν της μετάδοσης και μάλιστα τόσο πιο αποτελεσματικό όσο πιο ασυνείδητα γίνεται.

Οι ιδέες αυτές που διαδίδονται στις μάζες αποκτούν *κύρος*, μια δύναμη που εκπέμπει έντονο μαγνητισμό. Το κύρος γεμίζει την ψυχή με θαυμασμό και δεβασμό, ενίοτε και φόβο, αλλά κυρίως παραλύει κάθε κριτική ικανότητα και αποδεικνύεται το ισχυρότερο όπλο κυριαρχίας. Το επίκτητο ή πλαστό κύρος είναι το περισσότερο διαδεδομένο, αλλά έχει περιορισμένη επίδραση και δεν δημιουργεί στις μάζες τον υπνωτισμό και τη σαγήνηση που δημιουργεί το πραγματικό, προσωπικό κύρος. Το κύρος είναι το θεμελιώδες στοιχείο της πειθούς αλλά χάνεται πάντα με την αποτυχία. Όσο μεγαλύτερο είναι το κύρος ενός καθοδηγητή τόσο μεγαλύτερο και το μένος της μάζας εναντίον του όταν αποτυγχάνει και βαθύτερη η περιφρόνηση όταν το κύρος αυτό αμφισβητείται. Η αρχή της αμφισβήτησης σηματοδοτεί τη λήξη του κύρους.

Όπως προαναφέρθηκε, οι ιδέες των λαών μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: τις μεγάλες και άκαμπτες σταθερές πεποιθήσεις, που διαιωνίζονται για πολλούς αιώνες και αποτελούν τη ραχοκοκαλιά μιας φυλής ή μιας κοινωνίας, και

στις ασταθείς και ευμετάβλητες που αποτελούνται από εφήμερες, μεταβαλλόμενες ιδέες και συνιστούν τα ρεύματα που χαρακτηρίζουν κάθε εποχή.

Οι σταθερές ιδέες δεν μπορούν να αλλάξουν παρά με βίαιο τρόπο και αυτό μόνο όταν έχουν ήδη αρχίσει να αμφισβητούνται και έχουν ουσιαστικά εξασθενηθεί. Η εξέγερση απλά 'σπάει' τη δύναμη της συνήθειας που έκανε μία πεποιθήση να ακολουθείται ακόμα κι όταν είχε πραγματικά ξεπεραστεί. Μόλις ένα καινούριο δόγμα εγκαθιδρυθεί στην ψυχή της μάζας, τότε η εξουσία του είναι απόλυτη και ακατανίκητη και οι λαοί το υπερασπίζονται με αδιαλλαξία και φανατισμό -επειδή με την εμφύτευση του μέσα στις ψυχές ασκεί δράση που είναι σουβειδίτη.

Οι ασταθείς απόψεις, που έρχονται και παρέρχονται πάνω στο στρώμα των σταθερών πεποιθήσεων, δεν συνδέονται με καμιά γενική πεποίθηση και γι' αυτό δεν θα μπορούσαν να έχουν σταθερότητα. Ωστόσο, επισημαίνει ο Le Bon, παρατηρούμε πληθώρα ασταθών ιδεών. Τούτο συμβαίνει διότι οι σταθερές ιδέες έχουν αρχίσει να υποχωρούν και να χάνουν προοδευτικά την εξουσία τους, αφήνοντας χώρο στην ανάπτυξη των εφήμερων. Επιπλέον, καθώς αυξάνεται η δύναμη των μαζών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από την αστάθεια, οι ευμετάβλητες ιδέες μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα. Και ο Τύπος, που επιτρέπει τη διάχυση των πιο αντιφατικών ιδεών ταυτόχρονα, υποβοηθά τον γρήγορο θάνατο και την αντικατάσταση κάθε ιδέας που εμφανίζεται, πριν προλάβει να εγκατασταθεί και να γίνει μία σταθερή πεποίθηση.

Έτσι, οι κυβερνήσεις είναι ανίκανες να κατευθύνουν την κοινή γνώμη, αφού και ο ίδιος ο Τύπος έχει γίνει σκλάβος της και αντικατοπτρίζει τις ασταμάτητες μεταβολές και αντιφάσεις της μάζας, προκειμένου να μην χάσει τους αναγνώστες του.

Ο άνθρωπος, σημειώνει ο συγγραφέας, αρχίζει μέσα από αυτές τις διαδικασίες να κυριεύεται από αδιαφορία, καθώς καμιά ιδέα δεν φαίνεται ικανή να τον γοητεύσει και να τον ενθουσιάσει.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου, ο Le Bon καταπιάνεται με την ταξινόμηση και την περιγραφή των διαφόρων κατηγοριών μαζών. Απλούστερη μορφή μάζας είναι το *απλό πλήθος*, το οποίο στην κατώτερη μορφή του αποτελείται από άτομα διαφορετικών φυλών που ως μόνο κοινό σημείο έχουν τη βούληση ενός αρχηγού. Υπό την επίδραση ορισμένων παραγόντων, κάποιες φορές, τα άτομα ενός πλήθους αποκτούν κοινούς χαρακτήρες και σχηματίζουν μία *φυλή* με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Η φυλή αποτελεί *ετερογενή μάζα*, αλλά τα χαρακτηριστικά της είναι τονισμένα και ενυπάρχουν στις συμπεριφορές και τις εκδηλώσεις της μάζας. Οι *ομογενείς μάζες* έχουν έναν βαθμό οργάνωσης και διακρίνονται σε *αιρέσεις*, που αποτελούνται από άτομα διαφορετικού κοινωνικού και οικονομικού ε-

πιπέδου αλλά που συνδέονται λόγω μίας κοινής βαθιάς πεποίθησης, σε *κίστες*, που εμφανίζουν τον μεγαλύτερο βαθμό οργάνωσης που συναντάμε σε μία *μάζα*, καθώς περιλαμβάνουν άτομα που έχουν κοινό επάγγελμα, μόρφωση και περιβάλλον και δεν είναι εύκολη η προσχώρηση νέων ατόμων σε αυτές και σε *τάξεις* όπου τα άτομα συνδέονται λόγω κοινής εκπαίδευσης, συμφερόντων και συνηθειών ζωής.

Οι *μάζες* συχνά έχουν χαρακτηριστεί ως *εγκληματικές* καθώς έχουν λάβει μέρος σε επεισόδια πρωτοφανούς αγριότητας. Τα εγκλήματα των *μαζών*, ωστόσο, είναι πάντα αποτέλεσμα υποβολής, και τα άτομα που επιδίδονται σε αυτά είναι πεπεισμένα ότι εκτελούν ένα ιερό καθήκον. Ισχυρότερη είναι η ομαδική υποβολή, καθώς η πεποίθηση ενισχύεται εξαιτίας της επιδοκιμασίας των άλλων υποβεβλημένων. Η υπερβολή που διακατέχει τις *μάζες* είναι εξίσου μεγάλη και όταν εκδηλώνεται προς τον αντίθετο πόλο, με μια ευαισθησία εξίσου έντονη με την αγριότητα που είναι ικανή να επιδειξει.

Η περίπτωση των *ενόρκων* μας παρέχει μια σαφή ένδειξη ως προς τη μικρή σημασία του διανοητικού επιπέδου των ατόμων, όταν πρόκειται για ομαδικές αποφάσεις. Όποιο κι αν είναι το μορφωτικό επίπεδο και η ευφυΐα τους, οι *ένορκοι* παρασύρονται πάντα από τα συναισθήματα και δεν επηρεάζονται από τους σύνθετους συλλογισμούς. Εντυπωσιάζονται από το κύρος και, όπως κάθε *μάζα*, χρειάζονται έναν καθοδηγητή (γι' αυτό αφήνονται να οδηγηθούν από ένα άτομο ανάμεσά τους.) Η ροπή τους στο συναισθήμα τους κάνει να μετριάσουν τελικά την άκαμπτη σκληρότητα του νόμου, καθώς αυτός (επειδή οφείλει να είναι σκληρός και αδέκαστος) δεν είναι ικανός να διαβλέψει και να κατανοήσει τις λεπτές (κοινωνικές και ψυχολογικές) αποχρώσεις ενός εγκλήματος και να επιδείξει το έλεος και τον οίκτο που, σε κάποιες περιπτώσεις, πρέπει να δείχνουμε απέναντι στην ανθρώπινη φύση.

Οι *εκλογικές μάζες* είναι ετερογενείς *μάζες* με έναν κοινό σκοπό: την επιλογή διαφόρων υποψηφίων. Για να επικρατήσει ένας υποψήφιος πρέπει να έχει υπόψη όλα αυτά που χαρακτηρίζουν τις *μάζες*, μεταξύ άλλων την αδυναμία για ορθό συλλογισμό, την απουσία κριτικής σκέψης, την ευπιστία, την οξυθυμία και τον φανατισμό. Η πιο σημαντική ιδιότητα ενός υποψηφίου είναι και πάλι το κύρος, γιατί αυτό θαμπώνει και υποτάσσει τις *μάζες*. Οι υποσχέσεις και οι κολακείες αποτελούν ένα από τα πλέον ισχυρά του όπλα, καθώς οι *μάζες* κινούνται από το συναισθήμα και δεν είναι ικανές με κριτικό συλλογισμό να κατανοήσουν πόσο φρούδα είναι όσα τους υπόσχονται. Η *καθολική ψήφος*, επομένως, δεν προσφέρει αλλά ούτε και αφαιρεί τίποτα σε ό,τι αφορά στην ορθότητα της εκλογής. Όποιο κι αν είναι το νοητικό και μορφωτικό επίπεδο κάθε ατόμου ξεχωριστά, μέσα στη *μάζα* υπάρχει πάντα η τάση της υπεραπλοστευσης και της διανοητικής εξίσωσης -

και πάντοτε προς τα κάτω-, επομένως μία ψήφος που προέρχεται από ακαδημαϊκούς δεν θα είναι καλύτερη από την ψήφο των εργατών. Η *διανοητική κατωτερότητα των μαζών* είναι δεδομένη, όποια κι αν είναι η σύνθεσή τους.

Κατά τον Le Bon, στα *κοινοβουλευτικά συμβούλια* εντοπίζονται όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της μαζικής ψυχής. Η ύπαρξή τους εκφράζει τη γενικά αποδεκτή (αλλά, τελικά, εσφαλμένη) ιδέα ότι ένας ικανός αριθμός ατόμων συγκεκριμένων θα καταλήξει σε καλύτερες αποφάσεις από ένα μικρό αριθμό. Όμως οι απόψεις τους και οι ιδέες τους εξακολουθούν να είναι άκαμπτες και *μονομερείς*, καθώς τα άτομα αυτά είναι μέρος μιας μάζας και τείνουν να τις υποστηρίζουν μέχρις εσχάτων. Και, όπως σε κάθε μάζα, έχουν απόλυτη ανάγκη τον καθοδηγητή τους, αυτόν που θα περιβληθεί το 'φωτιστέφανο του κόρους' και θα έχει τη δύναμη να τους υποβάλλει και να τους κατευθύνει.

Το γεγονός ότι υπάρχουν πολλά κόμματα με καθοδηγητές που ασκούν μία κατά το μάλλον ή ήττον ισοδύναμη επιρροή, καθιστά τον βουλευτή στόχο αλληλοσυγκρουόμενων απόψεων, μετατρέποντάς τον σε ένα αναποφάσιστο ον, κυρίως όταν πρόκειται για γενικά ζητήματα (και λιγότερο όταν πρόκειται για τεχνικά, τα οποία επιτρέπουν την ανάπτυξη του ορθού συλλογισμού). Έτσι, οι βουλευτές στρέφονται συχνά στον καθοδηγητή, αυτόν που με το κύρος του θα αποφασίσει στη θέση τους.

Ο καθοδηγητής οφείλει να ακολουθεί τις πλάνες της κοινής γνώμης και τότε θα τον λατρέψουν. Η μόρφωση και η ευφυΐα αποτελούν μάλλον πρόσκομμα στη δράση του, καθώς του στερούν τη δύναμη να φανατίζεται από αυτά που προτείνει. Τα επιχειρήματα δεν έχουν καμία θέση σε ένα Κοινοβουλευτικό Συμβούλιο: είναι ανιαρά και δεν φαίνονται ικανά να ξεσηκώσουν τα αισθήματα εκείνα που θα κάνουν ένα Συμβούλιο να ψηφίσει ακόμα και ακραία μέτρα, αντίθετα προς τα ίδια τα συμφέροντα των ατόμων που το απαρτίζουν. Φυσικά, τα Συμβούλια δεν είναι πάντα μάζα, γίνονται μάζα σε ορισμένες μόνο στιγμές. Σε πολλές περιπτώσεις, τα άτομα διαφυλάσσουν την ατομικότητά τους και είναι ικανά για την επεξεργασία σωστών νόμων. Όπως επισημαίνει ο Le Bon, τα Κοινοβουλευτικά Συμβούλια αντιπροσωπεύουν την καλύτερη μέθοδο που έχει βρεθεί για τη διακυβέρνηση των λαών. Οι δύο σοβαρότεροι κίνδυνοι που παρουσιάζουν είναι η σπατάλη στα οικονομικά -που προκύπτει από την εκπλήρωση κάποιων απ' τις προεκλογικές υποσχέσεις που έχουν δοθεί και από την ανάγκη κάθε βουλευτή να μεριμνήσει για την περιφέρειά του- και η προοδευτική περιστολή των ατομικών ελευθεριών. Αυτή η τελευταία, αν και φαινομενικά δεν είναι έντονη, ωστόσο με μικρά και σταθερά βήματα οδηγεί στον περιορισμό των πολιτών μέσα από την συνεχή ανάπτυξη νόμων και μέτρων. Η αύξηση της αδυναμίας των πολιτών οδηγεί στην αύξηση της αδιαφορίας τους, δίνοντας έτσι στις κυβερνήσεις ακόμα με-

γαλύτερο ρόλο. Η προοδευτική περιστολή όλων των ελευθεριών σε κάποιους λαούς συνιστά ένα από τα πρώτα συμπτώματα της παρακμής, από την οποία κανένας πολιτισμός δεν μπόρεσε ποτέ να ξεφύγει...

Βλέπουμε λοιπόν πώς ο Le Bon εφαρμόζει στις διάφορες πτυχές της πολιτικής ύπαρξης και δράσης ένα συγκεκριμένο μοντέλο της κοινωνικής επιρροής. Να παρατηρήσουμε ότι μεταξύ των στοχαστών που μοιράζονται την πεποίθηση ότι κύριο μοντέλο των κοινωνικών δράσεων και αντιδράσεων είναι η ύπνωση συγκαταλέγεται και ένας άλλος 'πατέρας' της σύγχρονης κοινωνικής ψυχολογίας και πολιτικής επιστήμης, ο Gabriel Tarde. Στο *Οι Νόμοι της μίμησης* (1890/1979: 83) περιγράφει την κοινωνική κατάσταση σαν μια κατάσταση ύπνωσης, όπου ο καθένας αντιγράφει τις συμπεριφορές και τις ιδέες ενός ατόμου που θεωρείται ανώτερο, ενός προτύπου, ενός ηγέτη:

Η κοινωνική κατάσταση, όπως η υπνωτική κατάσταση, δεν είναι παρά μια μορφή ονείρου, ονείρου ελέγχου και ονείρου εν δράσει. Η αυταπάτη που χαρακτηρίζει τον υπνοβάτη, όπως και αυτή που χαρακτηρίζει τον κοινωνικό άνθρωπο, είναι ότι δεν έχει παρά ιδέες οι οποίες του έχουν υποβληθεί και τις οποίες νομίζει αυθόρμητες.

Έτσι, ο Tarde καταλήγει σε μια θεώρηση της μίμησης ως συνεχούς και αμοιβαίας διεργασίας που εκτείνεται σε όλες τις κοινωνικές (δυσιαδικές) σχέσεις: κοινωνικά κινήματα, διαμόρφωση κοινής γνώμης κ.λπ. Η συλλογικότητα και η 'κοινωνική ψυχολογία' θεμελιώνονται εδώ στις σχέσεις μεταξύ των ατομικών συνειδησεων (διατομικές σχέσεις) -σε αντίθεση βέβαια με τις ντυρκαϊμικές απόψεις στο πλαίσιο των οποίων η κοινωνία κατά κανένα τρόπο δεν αποτελεί αφαιρεση αναγόμενη στην *αλληλεπίδραση* μεταξύ των ατόμων, αλλά συγκροτείται από επιστημολογικά αυτόνομα 'αντικείμενα' ή 'γεγονότα' που δρουν συλλογικά επί των ατόμων.⁷

Όπως κι αν έχει, στον Le Bon αλλά και στον Tarde, η επιρροή αποτελεί 'δύναμη' που αντιτίθεται στη συνείδηση και τον ορθό λόγο, που δεν διαμεσολαβείται από τις λέξεις, που αντιτίθεται σε κάθε έννοια ατομικής αυτονομίας, θέλησης, ελευθερίας σκέψης και απόφασης. Πηγή και στόχος της επιρροής, έστω κι αν έχουν διαφορετικές βλέψεις και άλλα επίπεδα 'συνείδησης', ταυτίζονται ως προς την προσήλωσή τους στο ίδιο, πρωτόγονο και ανορθολογικό, σύστημα πεποιθήσεων. Θα μπορούσαμε λοιπόν να αναρωτηθούμε γιατί η *Ψυχολογία των μαζών* τυγχάνει τέτοιας αποδοχής εκ μέρους του κοινού,⁸ ενός κοινού γαλοσυχημένου πλέον με τις ιδέες και την πρακτική της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας -είναι όμως ψευδο-ερώτημα: τα βιβλία (όπως και άλλα έργα) υπακούουν σε μια μιμητική αγοραστική λογική την ίδια στιγμή όμως, και κυρίως, διαβάζονται και αξιολογούνται από άτομα!

Ταυτόχρονα, και ενώ στα γχειρίδια της τότε αναδύομενης επιστημονικής κοινωνικής ψυχολογίας (όπως σε αυτά του McDougall, του Cooley, του Baldwin και του Ross, όλα δημοσιευμένα μεταξύ 1902 και 1911) τού αναγνωρίζεται μεγάλη επιστημονική επιρροή, οι αναφορές στον Le Bon είναι λίγες, γενικόλογες και αόριστες. Όσο για την Γαλλία, ούτε το πανεπιστήμιο τον δέχτηκε στους κόλπους του ούτε οι πατέρες της γαλλικής κοινωνικής ψυχολογίας (όπως ο Stoetzel) αναγνώρισαν το έργο του σαν κάτι άλλο πέρα από μια σειρά ενδιαφερουσών και γόνιμων παρεξηγήσεων και λαθών (βλ. σχετικά Raicheler 1985, Παπαστάμου 2008: 17-88).

Από την άλλη όμως, και όπως είναι ευρύτατα γνωστό, κοινωνιολόγοι όπως ο Simmel και ο Von Wiese ‘αποδέχτηκαν’ και εμβάθυναν το θεωρητικό του σύστημα, το οποίο έχει εξάλλου κεντρική θέση στην (‘κριτική’) σκέψη της Σχολής της Φρανκφούρτης αναφορικά με τη μαζική κοινωνία. Οι σκέψεις, τέλος, του Le Bon απαντώνται σε κλασικές μελέτες επί των πολιτικών κομμάτων (Robert Michels), καθώς βέβαια και σε εκείνες που αναφέρονται στις μορφές κυριαρχίας και εξουσίας και το περιφημο *χάρισμα* (Max Weber). Γενικά όμως, καθώς τα χρόνια περνούν, ο σεβασμός στην επιρροή του αυξάνει –ο Allport (1968) παρατηρεί ότι το *Ψυχολογία των μαζών* είναι ίσως το βιβλίο που άσκησε τη μεγαλύτερη επιρροή στον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας.⁹

Όσο για τον Freud, το δοκίμιο του *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ* (1921/1977), το οποίο και αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια εκ μέρους του να καταπιαστεί με την ίδια τη φύση του κοινωνικού δεσμού, έχει δομηθεί και γραφτεί σαν απάντηση σε κάποιες απόψεις και ερμηνείες του Le Bon, απόψεις τις οποίες εμπλουτίζει και προεκτείνει. Δέχεται την περιγραφική του οξυδέρκεια, αλλά βέβαια απορρίπτει την εξηγητική ισχύ της έννοιας της υποβολής, προσεγγίζοντας τη σχέση μεταξύ των μελών της μάζας (όπως και αυτή μεταξύ υπνωτιστή και υπνωτιζόμενου) μέσα από την έννοια της *λίμπιντο*,¹⁰ μιας λίμπιντο που στην περίπτωση αυτή αποκλίνει από τον αρχικό σεξουαλικό της σκοπό. Να θυμίσουμε εδώ ότι για τη (φροϋδική) ψυχολογία των μαζών οι αντικοινωνικές τάσεις του ανθρώπου (ο ναρκισσισμός και η άμεση και ολική ικανοποίηση του, σεξουαλικού κυρίως, ενστίκτου) είναι εξαιρετικά έντονες. Στη μάζα τα άτομα έχουν ένα κοινό αντικείμενο προσκόλλησης (έναν ηγέτη ή κάποια αφηρημένη ιδέα), αντικείμενο που αποτελεί για αυτά την ενσώρευση του *ιδεώδους του εγώ* τους και συμβάλλει και στη μεταξύ τους *τάπση*.¹¹ Μέσα από αυτήν καθίσταται δυνατή η υπέρβαση της ζήλειας, της επιθετικότητας και της θέλησης για αποκλειστικότητα που όλες ανθίστανται στην ύπαρξη της συλλογικότητας, ενώ το ‘κοινωνικό αίσθημα’ στηρίζεται στη μετατροπή ενός αρχικά εχθρικού συναισθήματος σε μια θετική προσκόλληση που δεν είναι, κατά βάθος, παρά μια ταύτιση.

Μην αντέχοντας μάλιστα στον πειρασμό να εμπλουτίσει και να ‘ολοκληρώσει’ τις προηγούμενες προσεγγίσεις, ο Moscovici (1981: 355) προτείνει την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων μέσα από δύο αυτόνομους παράγοντες: την επιθυμία των ανθρώπων να αγαπήσουν κάποιον άλλον, να ενωθούν μαζί του και να τον αποκτήσουν και την επιθυμία τους να τον μιμηθούν, να ταυτιστούν μαζί του και να γίνουν σαν κι αυτόν. Οι δύο αυτοί παράγοντες συνδέονται στη βάση του *προστάγματος της μαζικής ψυχολογίας*: ‘...ό,τι αρχίζει ο Έρωσ το τελειώνει η Μίμησις’, και τούτο διότι η βαθμιαία επικράτηση των μιμητικών επιθυμιών συνεπάγεται την οπισθοχώρηση των ερωτικών, εφόσον η (πραγματική ή φανταστική) ευχαρίστηση του να είμαστε με κάποιον εγκαταλείπεται στην προοπτική της ευχαρίστησης του να γίνουμε σαν κι αυτόν.

Συμπερασματικά, η μαζική ψυχολογία υποτιμά τους οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες στην κατανόηση των συλλογικών φαινομένων, δεν αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητα των ιστορικών συνθηκών –υπερεκτιμά αντίθετα ίσως τον ρόλο της Ιστορίας ως προς την ψυχή και τη συμπεριφορά των μαζών, υποβιβάζει την ανθρώπινη και την πνευματική αξία των μαζών, καθιστά ένα και μόνο άτομο υπεύθυνο για το συλλογικό γίνεσθαι. Όμως, από την άλλη, δεν κλείνει τα μάτια μπροστά στις πραγματικότητες που περιγράφει και αναλύει. Υπογραμμίζει τον ρόλο των ηγετών, τον οποίο πρέπει, ασχέτως πολιτεύματος, να έχουν οι λαοί πάντοτε υπόψη, ενώ παράλληλα μας υπενθυμίζει ότι πολλές παράμετροι της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης και ζωής (αστυφιλία, μαζικές επικοινωνίες, κατανάλωση...) έχουν δύο όψεις: μία όψη που υπόσχεται περισσότερη ελευθερία, αυτονομία και δημοκρατία και μία άλλη που μπορεί ανά πάσα στιγμή να αναιρέσει την προηγούμενη, απομονώνοντας και αλλοτριώνοντας τα άτομα, υποσκάπτοντας τα θεμέλια των κοινωνικών θεσμών, αναιρώντας πολλές φορές το ίδιο το νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης.

Μπορούμε μετά από όλα όσα είπαμε να αναρωτηθούμε σε τι οφείλεται η σχετική σιωπή ως προς το όνομα του Le Bon και την ψυχολογία των μαζών γενικότερα. Ίσως όμως δεν είναι απαραίτητο. Ο Moscovici (1981) εντάσσει στις αιτίες της σιωπής αυτής την επιστημονική μετριότητα και την επιφανειακότητα των γραπτών του, τη χονδροειδή κριτική του σοσιαλισμού και του κοινοβουλευτισμού, καθώς και της ιδέας της ‘επανάστασης’, τη θέληση να συσκολιστεί το ότι οι ειδικοί των ΜΜΕ, της διαφήμισης και της πολιτικής προπαγάνδας εφαρμόζουν τις ιδέες του και τις (όποιες) συνταγές του, την πολιτική τέλος επιρροή που τού καταλογίζεται (σ’ αυτόν ειδικά και όχι σε άλλους...), δηλαδή τις σχέσεις του με τις ιδέες (όπως διατυπώθηκαν και όπως εφαρμόστηκαν) του Mussolini και του Hitler (Sternheell 1978). Ούτως ή άλλως, όμως, και πέρα από τα θεωρητικά προβλήματα που η ψυχολογία των μαζών θέτει σε μια επιστήμη της επιρροής, το διακύβευμά

της σχετίζεται φυσικά και με το τι *είναι* (ή θα έπρεπε να είναι) η πολιτική. Η επίσημη άποψη για την πολιτική τη θέλει πράγματι να είναι στην υπηρεσία μιας προόδου που αντλεί τη νομιμοποίησή της από το επιστημονικο-τεχνικό πρότυπο –η υπερσύγχρονη ‘διαχειριστική’ διάσταση και η αναφορά σε ένα ‘όραμα’ σήμερα εξαίρονται και θεωρούνται απαλλαγμένες από κάθε σκοταδιστική αναφορά. Στην προπαγάνδα (όπως και σ’ αυτή τη φτωχή θεωρητικά, αλλά ισχυρή αδελφή της, τη διαφήμιση) οι ιδέες του Le Bon και οι ‘συνταγές’ που αυτές έχουν εμπνεύσει (ή τον επικαλούνται) εφαρμόζονται ευρύτατα –η μοντέρνα προπαγάνδα (αυτή των δημοκρατιών), όπως δεν διατάζει να αναφέρει ο Ellul (1990), υπακούει στη διπλή αναγκαιότητα της εξουσίας και του ατόμου: οι εκάστοτε κυβερνώντες πρέπει να δίνουν στα (μοναχικά και απληροφόρητα) άτομα την εντύπωση ότι αυτά υπαγορεύουν τις ενέργειές τους και ταυτόχρονα οφείλουν να τα ‘απαρτώνουν’ ιδεολογικά και ψυχοκοινωνικά. Να κάτι που δεν μπορούμε να ομολογήσουμε χωρίς να προσβάλλουμε τους σύγχρονους ψηφοφόρους (και καταναλωτές).¹² Δεν θα έπρεπε λοιπόν να απορούμε που είμαστε τόσο απρόθυμοι να δεχτούμε το ότι η ψυχολογία των μαζών είναι, όπως ισχυρίζεται ο Moscovici, μαζί με την πολιτική οικονομία, μία από τις δύο επιστήμες του ανθρώπου οι ιδέες των οποίων *έφτιαξαν* την ιστορία, κάτι που προσδίδει στο παρόν μας μια αρκετά σκοτεινή και ανησυχητική όψη.

Σημειώσεις

1. Ζει άνετα από τα βιβλία του και φέρει βαρέως το ότι οι πύλες του Πανεπιστημίου παραμένουν γι’ αυτόν κλειστές.
2. Περιλαμβάνει δύο τόμους: *Η φυσική και νοητική ανάπτυξη του ανθρώπου* και *Η ανάπτυξη των κοινωνιών*.
3. Σύμφωνα και με τις αντιφατικές ιδέες και πρακτικές που έφεραν και τα ναπολεόντεια στρατεύματα...
4. Ο Sighele δημοσίευσε λίγα χρόνια αργότερα (το 1895) ένα σύγγραμμα αναφορικά με την ‘ψυχολογία της οέκτας’, θέμα που, σε συνδυασμό με την εγκληματολογική προσέγγιση, απασχόλησε επίσης και τον Tarde (βλ. σχετικά Van Ginneken 1985).
5. Δημοσιεύτηκε από το 1876 έως τον θάνατό του, το 1894.
6. Το κνήγι των μαγισσών είχε καταργηθεί με το διάταγμα του Colbert το 1682, καθώς επικράτησε η άποψη ότι τα σχετικά φαινόμενα (και βέβαια η πίστη ότι όντως υφίστανται) αποτελούν εκφάνσεις μεταδοτικών (ψυχοκοινωνικής υφής, θα λέγαμε σήμερα) παθήσεων της φαντασίας.
7. Διαμάχη στην οποία δίδεται ένα είδος τέλους με τη συνάρθρωση που προτείνει η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici 1961/1999).
8. Δεκάδες εκδόσεις και μεταφράσεις σε πλείστες γλώσσες, το απόλυτο επιστημονικό best-seller κατά την έκφραση πολλών ειδικών.

9. Σε έρευνα των Pétard, Kαλιαμπαλίκης & Δελουβέ (2001) στα γαλλικά εγχειρίδια κοινωνικής ψυχολογίας που κυκλοφόρησαν μεταξύ 1947 και 2001 και είχαν ιστορικό κεφάλαιο, το όνομά του βρίσκεται στη λίστα των δέκα ερευνητών που θεωρούνται οι πλέον αντιπροσωπευτικοί και στους οποίους γίνεται συχνότερα αναφορά.

10. Περιλαμβάνει τις τάσεις που συνοψίζονται στη λέξη έρωτας και αφορούν είτε την καθαυτό ερωτική συνένωση είτε την αγάπη (περίπτωση όπου υπάρχει απόκλιση από τον σκοπό ή μη πραγματοποίησή του).

11. Για τον Freud η *παύση* αποτελεί την πρώτη και πλέον πρωτόγονη μορφή συναισθηματικής προσκόλλησης σε ένα αντικείμενο (στο πλαίσιο του οιδιπόδειου συμπλέγματος, το πολύ μικρό αγόρι θα ήθελε να γίνει όπως ο πατέρας του και, στη συνέχεια, όταν αντιληφθεί ότι αυτός του φράσσει τον δρόμο για τη μητέρα, θα ήθελε να βρεθεί στη θέση του), μπορεί να παραπέμψει στην εσωτερικευση ενός αντικειμένου συνεχία μιας μη πραγματοποιήσιμης γενετικής σχέσης και, τέλος, μπορεί να λαμβάνει χώρα κάθε φορά που ένα πρόσωπο ανακαλύπτει ένα χαρακτηριστικό που του είναι κοινό με κάποιο άλλο πρόσωπο, χωρίς το δεύτερο να είναι για το πρώτο αντικείμενο λιβιδινικών επιθυμιών.

12. Ο Nye (1975) παρατηρεί ότι οι δημοκρατικές ελίτ βρίσκουν στη μαζική ψυχολογία μια θεωρία που επιβεβαιώνει τον φόβο τους απέναντι στις μάζες και ταυτόχρονα ένα εγχειρίδιο ελέγχου και χειραγώγησής τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allport, F.H. (1968). 'The Historical Background of Modern Social Psychology', στο G. Lindzey & E. Aronson (επιμ.), *Handbook of Social Psychology*, 2^η έκδ, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Ellul, J. (1990). *Propagandes*. Paris: Economica.
- Freud, S. (1921/1977). *Συλλογική ψυχολογία και ανάλυση του εγώ*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Le Bon, G. (1895/2010). *Ψυχολογία των μαζών*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Moscovici, S. (1961/1999). *Η ψυχανάλυση, η εικόνα της, το κοινό της*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Moscovici, S. (1981). *L'âge des foules*. Paris: Fayard.
- Nye, R. A. (1975). *The Origin of Crowd Psychology*. London: Sage.
- Paicheler, G. (1985). *Psychologie des Influences Sociales*. Paris: Delachaux et Niestlé.
- Παπασιτάμου, Στ. (2008). *Η ψυχολογία των μαζών και ο Gustave Le Bon*, στο του ιδίου (επιμ.). *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*, τόμος 2. Αθήνα: Πεδίο.
- Pétard, J.-P., Kalampalikis, N. & Delouvé, S. (2001). 'Les Histoires de la Psychologie Sociale dans ses Manuels', *Les Cahiers Internationaux de Psychologie Sociale*, 52: 59-80.
- Sternheell, Z. (1978). *La Droite Révolutionnaire. 1885-1914. Les origines françaises du fascisme*. Paris: Seuil.
- Tarde, G. (1890/1979). *Les Lois de l'Imitation*. Paris-Genève: Slatkine.
- Van Ginneken, J. (1985). 'The 1895 Debate on the Origins of Group Psychology', *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 21: 375-382.